

О. С. Резнік,
канд. соціол. наук

O.S. Reznuk,
Candidate of Sociol. Sci.

ПРАКТИКИ КОНТАКТУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДЯН З УСТАНОВАМИ Й ОРГАНІЗАЦІЯМИ

Abstract. The article presents the results of two sociological studies of practices of the contact of Ukrainian citizens with authority bodies and organizations. The performed factor analysis testifies that the forms of practices are distinguished by their inclination to contact with those institutions or organizations which require similar habits or resources. The differentiation and complication of practices occur. In particular, the practices of contacts which were fixed in 2002 with public-political institutions are divided in 2007 into separate practices "contacts with the central power" and "contacts with controlling institutions".

Вступ

Контактування з установами й організаціями є індивідуальною діяльністю, що спрямована на офіційних представників з метою отримання певних благ або врегулювання проблем для однієї особи чи для обмеженої групи людей. Звернення адресуються органам державної влади і місцевого самоврядування, підприємствам, установам, організаціям незалежно від форм власності, об'єднанням громадян або посадовим особам, до повноважень яких належить вирішення порушених у зверненнях питань. Інститут звернення громадян до органів влади є важливою складовою в системі державного управління. Цей інститут виконує три функції: *правозахисну, інформаційну та комунікативну* [1, с. 73]. По-перше, до влади надходить неупереджена інформація про реальний стан речей у країні, тому звернення для державного апарату є чи не найціннішим джерелом свідчень про проблеми громадян. По-друге, прагнення громадян донести свою думку до органів влади є важливою формою громадянської участі та легітимності політичного режиму. Сам факт звернення свідчить, що людина *визнає* суверенітет держави: звернення слугують засобом комунікації між громадянином і державою, каналом впливу та участі у прийнятті рішень. По-третє, звернення є усвідомленим актом громадян в інституційних рамках взаємовідносин людини і держави. Це дозволяє запобігати правопорушенням, захищати та відновлювати порушенні права громадян.

Право особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування встановлено Ст. 40 Конституції України: “Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов’язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк”. Згідно із ст. 3 Закону України “Про звернення громадян” під зверненнями громадян слід розуміти “викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги”.

Водночас, той факт, що, крім викладення суті порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги, у зверненнях в обов’язковому порядку повинно бути зазначено прізвище, ім’я, по батькові, місце проживання громадянина, свідчить про публічність людини, свідому взаємодію з державними та муніципальними інститутами. Написання скарг, клопотань чи запис на прийом, на перший погляд, не потребує особливих зусиль у плані ризиків, однак вимагає від людини певної компетенції, певних навичок та ініціативи. Це зумовлює людину цікавитись системою функціонування державного управління, її ієрархії.

Таким чином, дослідження *практик контактування з установами й організаціями як усталених, повторюваних дій у соціально-політичній сфері* дасть змогу, по-перше, простежити стан та динаміку правової свідомості українських громадян, по-друге, виявити характер і зміст структуризації громадянської активності. Це покаже реальний стан інституціоналізації взаємовідносин громадян та соціальних інститутів.

Теоретичні засади

Уперше на цей вид громадської поведінки звернув увагу Р. Даль у своїй знаменитій роботі “Хто урядує? Демократія і влада в американському місті”. Він виокремив два окремих типи практик громадянської участі: 1) участь у передвиборних кампаніях та акціях, пов’язаних з ними, і 2) участь у місцевих справах, яка передбачала розмови з друзями про місцеву політику, контактування з місцевими чиновниками і політиками для вирішення своїх проблем, безпосереднє вирішення місцевих суперечок і проблем [2, р. 278–279]. Аналогічним чином С. Верба і Н. Най розмежовували поведінку на колективну та партикулярну, позначивши входження в контакт з посадовцем для розв’язання особистих проблем як “партикуляризоване контактування”. Результати дослідження виявили, що у групі, яка практикує партикулярне контактування, ширше представлені нижчі соціоекономічні верстви, однак мало презентовані

афроамериканці. Представники цієї групи обмежувалися відносно вузькими проблемами, що торкалися їхнього власного життя. Також виявилось, що в цій групі католики та мешканці великих міст представлені більше, ніж відповідно протестанти і жителі маленьких містечок. С. Верба і Н. Най також виявили відсутність кореляції між партикуляризованим контактуванням та іншими способами політичної участі [3, с. 75]. У подальших емпіричних дослідженнях розмежування на передвиборну активність і контактування з владою також збереглося. Зокрема, подібну структуру використали М. Олсен і Дж. Таллі, виокремивши активну передвиборчу участь прибічників (Active Partisan Participation) і активну взаємодію з владою (Active Governmental Interaction) [4].

Практика контактування громадян з установами й організаціями може дати вигоду як для окремої конкретної особи, так і для групи людей. Однак, прагнення знайти певний відгук для задоволення власних потреб, а не для розгляду суспільних проблем, робить цей різновид громадянських практик особливим за характером впливу на соціальні інститути. Індивідуальний учасник бере на себе ініціативу зустрітися з посадовцем, визначивши пріоритетне питання, яке він поставить. При цьому індивід зважає свою компетентність та можливості для діалогу для розв'язання як особистої проблеми, так і для вирішення проблеми, яку делегували його вирішити інші люди. Ряд науковців (С. Верба, Н. Най, Дж. Кім, С. Гантінгтон, Дж. Нельсон, Л. Мілбрат, Л. Гоел, Г. Перрі, Дж. Мойзер, Н. Дей) порізно провели у західних країнах емпіричні дослідження, які свідчать про те, що контактування з установами виокремлюється в особливий вид діяльності, який майже зовсім не пов'язаний з іншими способами громадянських практик [Див.: 3].

Водночас, контактування з чиновниками чи посадовцями, незважаючи на певну ініціативність індивіда та зусилля, все ж відбувається в легітимних рамках і вимагає певної лояльності до державних інститутів. На це звернув увагу Т. Фрідгут, який досліджував структуру політичної участі в СРСР. Він виокремлював цей вид громадянської участі як особливий, оскільки радянська політична система була структурована таким чином, що громадяни майже неминуче повинні були звертатися за допомогою до владних інститутів [3, с. 97–98]. Таким чином, наявність цього виду громадянських практик може бути пов'язана з патерналістськими настроями в суспільстві.

Такі види контактування, як звернення до керівника установи, де людини працює, чи звернення до ЖЕКу, можна розглядати як підготовку до більш складніших форм громадянської взаємодії. Однак, якщо з точки зору

часу та швидкості вирішення проблеми пряме звернення до центральних органів влади, обминаючи місцеві, не виглядає ефективним, то з точки зору централізації владної вертикалі звернення є ефективним тиском громадян на місцеві органи. Часто бюрократична машина свідомо чи несвідомо нейтралізує розгляд звернень шляхом блокування через технічні зачіпки, пересиланням з одного відомства в інше тощо. Однак повторно проігнорувати звернення майже неможливо. Час від часу ці недоліки караються. Зокрема, через ці причини, “за значні недоліки в організації роботи зі зверненнями громадян, неналежне виконання норм законодавства про звернення громадян, послаблення виконавської дисципліни у цій сфері та за результатами наради з питань забезпечення реалізації конституційного права на звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування” Указом Президента № 110/2008 від 7 лютого 2008 р. “Про притягнення посадових осіб до відповідальності за незадовільний стан роботи зі зверненнями громадян ” винесено догану ряду посадовцям.

Щодо тематики звернень українських громадян, то найбільш актуальними тематичними групами питань упродовж останніх років (2005–2007) продовжували залишатися в порядку пріоритетності *питання законності та охорони правопорядку, соціального захисту, житлові, охорони здоров'я, комунального та дорожнього господарства, праці* тощо [5; 6; 7]. У 2007 р. зросла кількість повторних звернень до органів державної влади, органів місцевого самоврядування. Зокрема, найбільший відсоток повторних звернень громадян до місцевих виконавчих органів влади та органів місцевого самоврядування в Київській області – 3,3%, Чернігівській, Запорізькій, Дніпропетровській областях – по 1,9%, Криму – 1,7% [8].

В Україні дослідження практик контактування досі обмежилося лише разовим включенням запитань на цю тематику у 2002 р. в рамках соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України [9, с. 600]. Серед установ та організацій, до яких люди могли звертатись за останні 12 місяців, запропоновані були такі: міліція, суд, прокуратура, адвокат, місцева держадміністрація, ЖЕК, місцева рада, депутат місцевої ради, депутат Верховної Ради, адміністрація Президента, Уряд, міністерства (відомства), громадські (політичні) організації, засоби масової інформації та керівник установи, де працюють. У наступних моніторингових обстеженнях включені були лише перші чотири установи.

Таким чином, зміст вимог громадян та їх мінливість у часі дають підстави зробити припущення про певні структуризації і диференціації практик контактування громадян з установами й організаціями. Адже

практикуючи контактування з установами та організаціями, можна цілком припустити, що ці контактування не є одиничними, а мають певне структурування, оскільки людина, зважившись на такий крок, цілком імовірно здійснювала подібні дії і стосовно інших інститутів. Однак той факт, що людина володіє однаковими ресурсами і навичками, спрямовує індивіда до подібності практик. Для того щоб простежити процес структуризації і диференціації практик контактування громадян з установами й організаціями за певний проміжок часу, потрібно було, як мінімум, проаналізувати два соціологічних дослідження, які проводилися в різні роки. Порівняльне діахронне дослідження в сучасній емпіричній соціології є чи не найпопулярнішим методом вивчення характеру та спрямованості соціальних змін. Здійснюючи повторні дослідження соціальних змін, можна спостерігати ефект соціальних зрушень у певному напрямі незалежно від зміни думок, настроїв та поведінки кожної окремої людини, яка потрапила до вибіркової сукупності.

Опис даних

В аналізі використано масив емпіричних даних соціологічного моніторингу, проведеного Інститутом соціології НАН України у лютому–березні 2002 р. Соціологічний моніторинг Інституту соціології Національної академії наук України щорічно здійснювався з 1994 р. (розробники програми – Н. Паніна й Є. Головаха). З 2002 р. спеціальною комісією (В. Ворона, Н. Паніна, Ю. Саєнко, Є. Головаха, К. Грищенко, А. Ручка, В. Тихонович, М. Шульга, О. Лисенко) розроблено оновлену систему соціальних показників. Після 2006 р. проводиться раз на два роки. Розрахункова вибірка (автори – Н. Паніна, М. Чурилов) охоплює 1800 осіб, які репрезентують доросле населення України (18 років і більше) за статтю, віком, освітою, типом поселення та областями.

У рамках загальнонаціонального репрезентативного омнібуса “Громадська думка в Україні – 2007” автором було запропоновано відтворити аналогічне запитання з відповідним переліком установ та організацій. Опитування проведено методом роздаткового анкетування Інститутом соціології НАН України у травні 2007 р. (координатор проекту – О. Стегній). Вибірка охоплює 1800 осіб, які пропорційно репрезентують доросле (віком понад 18 років) населення 24 областей України, АР Крим та м. Києва.

Процедура та методика дослідження

З переліку установ чи організацій, який використовується в інструментарії дослідження, факторний аналіз дає змогу встановити порівняно меншу кількість величин, які характеризують зв'язок між

групами запропонованих змінних. Ці групи установ (організацій), об'єднані в окремі фактори, стали відображенням способів та стилів контактування з огляду на те, що культивування індивідом тієї чи іншої форми контактування логічно передбачає залучення до певних інших форм. Донесення індивідом своєї громадянської волі через культивування певної сукупності способів впливу на соціальні інститути, відображає власне структуру контактувань з установами чи організаціями. Процедура факторного аналізу складається з чотирьох основних стадій: вирахування кореляційної матриці для всіх змінних, виокремлення факторів, обертання факторів та їхня інтерпретація.

Опрацювання та статистичний аналіз даних здійснювався за допомогою програмних пакетів ОСА для Windows (автор – А. Горбачик) та SPSS.

Виклад результатів

Результати двох соціологічних обстежень, які проводилися з перервою у п'ять років, свідчать про певні розбіжності (див. *табл. 1*). Зокрема, якщо у 2002 р. загальна кількість українських громадян, що були задіяні хоча б в одному контактуванні, становила 53,2%, то у 2007 р. таких нараховувалося вже менше – 41,4% дорослого населення.

Таблиця 1

**Динаміка розподілу ствердних відповідей на запитання
“Чи зверталися Ви за останні 12 місяців до вказаних установ чи організацій
щодо розв’язання Ваших особистих проблем?”, %**

Установи і організації	2002	2007
Міліція	10,3	5,1
Суд	4,8	3,6
Прокуратура	2,7	0,8
Адвокат	5,3	3,7
Місцева держадміністрація	9,5	4,5
ЖЕК	26,7	21,6
Місцева Рада	7,8	6,5
Депутат місцевої Ради	2,8	2,6
Депутат Верховної Ради	1,2	0,7
Секретаріат (Адміністрація) Президента	0,8	0,9
Уряд	0,7	0,6
Міністерство, відомство	1,1	0,9
Профспілка	7,6	3,6
Громадська (політична) організація	2,1	1,3
Засоби масової інформації	2,5	1,8
Керівник установи, де працюєте	23,1	12,7
Інше		1,5

Відчутно зменшилася (майже вдвічі) кількість звернень до міліції, прокуратури, місцевої держадміністрації, профспілки та керівника установи, де працює респондент. Той факт, що впродовж п'яти років (2002–2007) відбулося зниження кількості контактувань, можна інтерпретувати як тимчасове явище або ж це може бути свідченням тенденції до зменшення в структурі громадянських практик частки контактування, що можна пояснити зниженням патерналістських орієнтацій. До такого висновку схиляє двовимірний розподіл в обстеженні 2002 р., який засвідчив, що серед людей, які отримали реальну соціальну допомогу, 66,4% зверталося до установ чи організацій. Серед тих, хто потребував допомоги, але не отримав жодної підтримки, зафіксовано 52% контактувань. Натомість, серед тих, хто не мав потреби в допомозі, лише 44,2% зверталося до установ чи організацій. Водночас, порівняння вищезазначеної динаміки зниження з даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України за 2005 і 2006 рр. засвідчило різкий ріст звернень до місцевої держадміністрації – відповідно 16,8% і 16,3% [10, с. 18] Це наводить на думку про вплив суспільно-політичної ситуації на практики контактування. Очевидно, після Помаранчевої революції ріст соціального оптимізму сприяв більшим очікуванням і домаганням стосовно місцевої влади. Однак подальше розчарування громадян вкрай знизило їхні контакти з органами місцевої влади, навіть якщо порівняти з “допомаранчевим” періодом.

Процедура факторного аналізу даних дослідження 2002 р. виявила, що критерій адекватності вибірки Кайзера–Мейєра–Олкіна дорівнює 0,823, що свідчить загалом про високу відповідність цієї величини в контексті застосування факторного аналізу до вибірки*. Значення p -рівня виявилось меншим 0,05 (в нашому випадку – 0,000). Це також вказує на те, що дані цілком прийнятні для проведення факторного аналізу. Завдяки чотирифакторній моделі стильові комплекси (фактори) вможливили опис 50,9% дисперсії результируючої ознаки.

Згідно з результатами факторного аналізу (*табл. 2*) можна побачити, що чотирифакторна модель чітко структурувала факторні навантаження стосовно змінних, які репрезентують установи чи організації. У більшості випадків включення окремої змінної в один фактор, що здійснюється на основі коефіцієнтів кореляції, є однозначним. Однак в окремих випадках,

* Критерій адекватності вибірки Кайзера–Мейєра–Олкіна є величиною, що характеризує ступінь застосовності факторного аналізу до даної вибірки: більше 0,9 – безумовна адекватність; більше як 0,8 – висока адекватність; більше 0,7 – прийнятна адекватність; більше 0,6 – задовільна адекватність; більше 0,5 – низька адекватність; менш як 0,5 – факторний аналіз не може бути застосований до вибірки.

зокрема змінну звернень громадян до громадських (політичних) організацій, за подібністю величин коефіцієнтів можна віднести до двох факторів – F1 та F4. І все ж належність до певного фактора ми визначаємо за найбільшою величиною кореляції.

Таблиця 2

Факторний аналіз звернень населення України до установ чи організацій, 2002 р.

Установи і організації	Фактори			
	F1	F2	F3	F4
Уряд	0.832			
Адміністрація Президента	0.828			
Депутат Верховної Ради	0.700		0.284	
Міністерства, відомства	0.694			
Громадські (політичні) організації	0.430			0.359
Засоби масової інформації	0.422			
Суд		0.794		
Прокуратура		0.764		
Адвокат		0.696		
Міліція		0.578		
Місцева Рада			0.729	
Депутат місцевої Ради	0.300		0.634	
Місцева держадміністрація				
Профспілки				
Керівник установи, де працює				
ЖЕК				

Найбільш інформативним є перший фактор, який пояснює 24,199% сумарної дисперсії. Цей фактор об'єднує такі практики контактування, як звернення до Уряду, адміністрації Президента, депутата Верховної Ради, міністерства (відомства), громадських (політичних) організацій, ЗМІ. Як бачимо, у цей фактор увійшли практики звернень як до центральних державних, так і до недержавних інститутів. Усі ці ознаки свідчать про безпосередню взаємодію з центральними органами влади та інституціями, які здійснюють соціальний контроль влади, обминаючи правові та місцеві інститути. Таким чином, цю форму громадянських практик можна умовно означити як *“контактування з громадсько-політичними інститутами”*. Другий фактор (інформативність – 10,441%) об'єднує такі практики контактування, як звернення до суду, прокуратури, адвоката, міліції. Очевидно, ця форма практик свідчить про взаємодію громадян з правовими інститутами. Тому цю форму контактування можна визначити як *“правове контактування”*. У третьому факторі (інформативність –

8,468%) поєднані такі ознаки, як звернення до місцевої ради, депутата місцевої ради, місцевої держадміністрації. Ці практики окреслюють “контакти з місцевою владою”. І нарешті, четвертий фактор (інформативність – 7,870%) корелює з такими ознаками, як звернення до профспілок, керівника установи, де респондент працює, ЖЕКУ. У цей фактор увійшли практики, які очевидно зумовлені питаннями, що виникають у людей на роботі, та проблемами комунального характеру. Такі контакти є поширеним явищем, тому за дистанцією і мірою складності є найпростішими за зусиллями (“локальне контактування”). Таким чином, можна припустити наявність в українському суспільстві подібно до західних суспільств феномену однотипності практик контактування, коли простежується схильність брати участь у тих практиках, які вимагають подібних ресурсів чи вправності.

Це припущення легко перевіряється процедурою факторного аналізу стосовно аналогічних показників, які були застосовані у дослідженні 2007 р. (див. *табл. 3*).

Таблиця 3

Факторний аналіз звернень населення України до установ чи організацій, 2007 р.

Установи і організації	Фактори				
	F1	F2	F3	F4	F5
Уряд	0.714				
Секретаріат Президента	0.650		0.277		
Міністерство, відомство	0.640				
Депутат Верховної Ради	0.411		0.353		
Суд		0.743			
Адвокат		0.711			
Міліція		0.600			
Прокуратура	0.413	0.564			
Місцева держадміністрація			0.628		
Місцева Рада			0.605		
Депутат місцевої Ради	0.292		0.545		
Профспілка				0.731	
Керівник установи, де працює				0.731	
ЖЕК			0.301	0.432	
Засоби масової інформації					0.649
Громадська (політична) організація			0.328		0.603
Інше			-0.354		0.506

Критерій адекватності вибірки Кайзера–Мейєра–Олкіна дорівнює 0,737, що свідчить загалом про прийнятну відповідність цієї величини в контексті застосування факторного аналізу до вибірки. Значення p -рівня виявилось меншим 0,05 (у нашому випадку – 0,000). Це також вказує на те, що дані цілком прийнятні для проведення факторного аналізу. На відміну від попередньої (чотирифакторної) моделі, у цьому випадку завдяки п'ятифакторній моделі стильові комплекси (фактори) уможливили опис 47,3% дисперсії результируючої ознаки.

Найбільш інформативним є перший фактор, який пояснює 17,405% сумарної дисперсії. Цей фактор об'єднує такі практики контактування, як звернення до Уряду, адміністрації Президента, міністерства (відомства), депутата Верховної Ради. На відміну від структурування, яке спостерігалось у 2002 р., цей фактор не передбачає практик звернень до недержавних інститутів. Тому цю форму громадянських практик можна умовно означити як *“контактування з центральною владою”*. Другий фактор (інформативність – 8,542%), як і в попередньому випадку, об'єднує такі практики контактування, як звернення до суду, прокуратури, адвоката, міліції (*“правове контактування”*). У третьому факторі (інформативність – 8,014%) поєднані такі ознаки, як звернення до місцевої ради, депутата місцевої ради, місцевої держадміністрації. Ці практики окреслюють *“контакти з місцевою владою”*. Четвертий фактор (інформативність – 7,182%) корелює з такими ознаками, як звернення до профспілок, керівника установи, де респондент працює, ЖЕКу (*“локальне контактування”*). І нарешті, з'явився новий п'ятий фактор (інформативність – 6,201%), який увібрав у себе звернення до засобів масової інформації, громадської (політичної) організації та до інших установ чи організацій. Цей фактор можна умовно назвати *“контактування з громадянськими інститутами”*.

У декількох випадках певні змінні за подібністю величин коефіцієнтів належить до двох факторів. Зокрема, змінна звернення до депутата Верховної Ради, крім належності до фактору *“контактування з центральною владою”*, з дещо меншою величиною коефіцієнта включена й у фактор *“контакти з муніципальною владою”*. Так само звернення до прокуратури, крім фактора *“правове контактування”*, входить із дещо меншим коефіцієнтом до фактора *“контактування з центральною владою”*. Аналогічним чином, змінна звернення до ЖЕКу, крім основного входження до фактору *“локальне контактування”*, включена до фактору *“контакти з муніципальною владою”*. Усі ці випадки засвідчують те, що, незважаючи на очевидну структурування

практик контактування, існують установи та організації, звернення до яких корелюють з двома факторами логічним чином. Наприклад, взаємодія з ЖЕКом потребує також контактів з місцевою владою. Або ж вирішення якоїсь проблеми крім звернень до муніципальної влади потребує допомоги депутата Верховної Ради.

Висновки

Отже, аналіз двох соціологічних досліджень дає змогу констатувати продовження структуризації практик контактування з установами чи організаціями в українському суспільстві. Водночас, намітилася певна “кристалізація” окремих форм контактування. Ці форми виокремлюються через схильність іти на контакт з тими установами чи організаціями, коли вимагаються подібні навички чи ресурси. До того ж ми побачили феномен, коли практики контактування з громадсько-політичними інститутами розшарувалися на окремі практики “контактування з центральною владою” та “контактування з контролюючими інститутами”. Це розшарування означає, що в українському суспільстві відбувається диференціація та ускладнення суспільно-політичної сфери, що є позитивним моментом для розвитку громадського суспільства, оскільки вирізнення практик контактування з контролюючими інститутами (ЗМІ, громадські (політичні) організації) в окремий щодо співпраці з державними органами вид діяльності сприяє формуванню почуття громадянськості.

Можна припустити, що зафіксоване зниження як загальної кількості контактування українських громадян, так і кількості окремих практик, зумовлене зниженням патерналістських орієнтацій та загальним “постпомаранчевим” розчаруванням населенням ефективністю роботи державних та правоохоронних інститутів.

-
1. Подьячев К.В. Институт обращения граждан в органы власти в России : Возможности возникновения нового канала влияния / К.В. Подьячев // Полис. – 2007. – № 5. – С. 68–80.
 2. Dahl R.A. Who governs? : Democracy and power in an American city / R.A. Dahl. – New Haven ; Lnd.: Yale UP, 1961. – 355 p.
 3. Скоблик В. Участь громадян у політиці : західні концепції 1960–90-х років : навч. посіб. / В. Скоблик. – Ужгород, 1999. – 124 с.
 4. Olsen M.E. Socioeconomic-ethnic status inconsistency and preference for political change/ M.E. Olsen, J.C. Tully // American Sociological Review. – 1972. – Vol. 37 (October). – № 5. – P. 560–574.
 5. Повідомлення прес-служби Президента України від 7 квіт. 2006 р. – <http://www.president.gov.ua/news/data/print/7405.html>.
 6. Повідомлення прес-служби Президента України від 7 черв. 2006 р. – <http://www.president.gov.ua/news/3432.html>.

7. Повідомлення прес-служби Президента України від 11 лип. 2006 р. – <http://www.president.gov.ua/news/data/9353.html>.
8. Повідомлення прес-служби Президента України від 7 лют. 2008 р. – http://www.president.gov.ua/news/data/1_22398.html.
9. Україна-2002. Моніторинг соціальних змін. – К. : ІС НАНУ, 2002. – 668 с.
10. *Паніна Н.* Українське суспільство 1992–2006 : соціологічний моніторинг / Н. Паніна. – К. : ІС НАНУ, 2006. – 94 с.